

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВОДНОГО ГОСПОДАРСТВА ТА
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ**

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
КОМІТЕТ НАУКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬКИЙ МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ФОНД**

**На пошану професора
Людмили Симоненко
з нагоди 80-річного ювілею**

Наукова термінологія нового століття: теоретичні і прикладні виміри

Матеріали Міжнародної наукової конференції

Рівне, 15-16 вересня 2016 року

Рівне 2016

НАЗВИ ЗБІРНОСТІ В РИБАЛЬСЬКІЙ ЛЕКСИЦІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)

Роман Міняйло

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля
(Сіверськодоонецьк, Україна)

Анотація. Тематичні групи рибальських назв збірності в староукраїнських пам'ятках: визначена сукупність риб як об'єкт продажу; скупчення риб, які рухаються в певному напрямкові; залишена на розплід риба; вилов установленної кількості риби. Найчисленніша група абстрактів дієслівної мотивації. Відіменникові похідники в сучасній українській мові переважно історизми.

Ключові слова: лексема, тематична група назв, термінологія.

Abstract. Such thematic groups of collective fishing names in the old-Ukrainian monuments are marked out: fish as a sale item; schools of fish moving in certain direction; fish kept for breeding; limited amount of fish caught. The largest amount of abstract words are verbal derivatives. Noun derivatives in the modern Ukrainian language are mostly historisms.

Keywords: lexeme, thematic group of names, terminology.

У засвідченому в пам'ятках української мови тезаурусі рибальського промислу важливе місце належить лексемам на позначення цінності виловленої риби як торговельного об'єкта. Мотивувальними чинниками постановки цих одиниць були особливості обліку цінних і малоцінних порід риб, їхнє укладання й транспортування, оброблення і зберігання тощо.

Серед староукраїнських назв виразно виділяються такі, якими позначали важливу для тогочасного рибальського промислу сукупність риб певного розміру й породи для подальшого її продажу. *Головою* називали визначену кількість риб залежно від її розміру і промислової цінності: «риби на оних возах **голов** сто п'ятдесят» (тут і далі приклади з пам'яток виділяємо жирним шрифтом) [АрхКоша II, с. 533]. Найкрупніших білих риб, як-от судаків, лящів, вирезубів, клали в голову сто, а великих коропів лише п'ятдесят. Голову такої риби називали «крошень» або «крошевня» [6, с. 274]. Цю лексему вжито в записі в Актовій книзі Полтавського міського уряду XVII ст.: «Коропов два, **крошени** полтрет'надцат головы» (1670 р.) [СлТимч II, с. 549]. За Д. Яворницьким *крошень* 'гурт білої риби' – це термін у мовленні дніпровських рибозаводчиків у Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях, а слово *крошні* синонім до слова *козли* зі значенням 'різні назви козел, що ставлять по гребневі солом'яного даху, щоб вітер не зносив соломи' [СлЯв, с. 396, 365]. Образ викладеної на продаж риби можна порівняти з іншими образами зібраних докупи речей, як у говірках білоруської мови *крушня*, *крушна* 'купа каміння' [5, с. 51]. Термін *крошень* співзвучний з *крошня* 'рибальський сак' [4, III, с. 106] – давнім професіоналізмом українського рибальства, якщо взяти до уваги спостереження А. Мейє про два складники одного цілого (пор. *крошня* і *кросна*), які в індоєвропейських мовах позначали не двоїною, а саме множиною [5, с. 16]. Спільна сема 'складники одного цілого' в семантичній структурі назв *крошень* і *крошня* може свідчити про їхню можливу генетичну спорідненість, так само як у лексем *косяк* 'скупчення риб у період нересту' [14, IV, с. 309] і *косяк* 'сітка розмірами 40 x 3 сажні виловлювати глибоководну рибу': «**косякѣвъ** два, що рибу ловят, саженей 40» [АрхКоша III, с. 397].

Другу за розміром голову, яку складали з двохсот риб, називали *рубанкою* (*рубання*). Рибалки таким рибам надрізали черево «для приметы, что их две равняются с одной

большою», а сама голова відповідно «прозвана по тому собственным именем **рубанкою** или **рубанью**» [6, с. 274]. Оскільки цим словом запорізькі козаки називали як складник цілого (рибу), так і власне ціле (сукупність риб), можна простежити функціонування терміна в першому значенні в сучасних східнополіських говірках на позначення щуки – *рубанка* [3].

Третю за розміром рибу укладали в голову по 500 одиниць. Таку голову називали *боківнею*, бо на рибі робили надрізи уздовж чи впоперек боків [6, с. 274]. Приклади вживання слова знаходимо в староукраїнській мові юридичних документів: «Взяль риби пять головъ **боковнѣ**» (1688 р.) [СлТимч I, с. 117]. У них же бачимо назву на позначення недовершеної голови з неповною кількістю складників: «бочьку рибѣ слоны(х), рибѣ вялыхъ, триста **боковы(и)**» (1611 р.) [АктЖит, с. 94].

Четверта за розміром голова містила тисячу рибок. Називали сукупність риб такого сорту «игольнею», зважаючи на просилювання їм очей товстою голкою під час нанизування на мотузку для подальшого в'ялення [6, с. 274]: «Риби **иголнѣ** двѣ голови, итого 2000» (1753 р.) [СлТимч II, с. 549].

У пам'ятках української мови зафіксовано збірну назву **бѣлизна** на позначення дрібної риби різного ґатунку (XVIII ст.) [СлТимч I, с. 170]. Лексема пов'язана з іхтіонімом **бѣлизна** 'риба з породи коропів (*Aspius garax*)' [УмСп, с. 59], що належить до предметних назв за ознакою кольору, «які безпосередньо продовжують лінію відповідних праслов'янських лексичних одиниць» [15, с. 169].

Також у пам'ятках староукраїнської мови виділяємо лексико-семантичну групу рибальських назв на позначення забороненого для виловлювання об'єкта промислу. Однією з них є *варунокъ* 'недорослі риби, нарибок, що виловлюючи рибу в диких ставах, державець зобов'язувався залишити': «Ставъ полоньский зловил, навет самыѣ **варуньки** повыловяль» (1649 р.) [СлТимч I, с. 189], «ставы, частью презъ выловене **варунковѣ**, интерцизою охороненыхъ...» [СЛУМ V, с. 205]. У межах словотвірного гнізда цікавим для подальших досліджень є слова **варка** 'риб'яча голова' [СлГр I, с. 127] і староукраїнська спеціальна назва мита на виловлену зі ставка рибу **варовый** – прикметник від 'варъ» (XVI ст.) [СлТимч I, с. 188]. Принагідно зазначимо, що назви мита на рибальство – теж активний складник староукраїнського лексикону промислу, пор. *езовщина* 'різновид податку для селян за користування угіддями': «за ловы рыбные копа одна, за бобровые гоны копъ двѣ, за **езовщину** съ каждое службы по шести грошей» (1640 р.; Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов, т. I–XXXIX. Вильна, 1865–1915 рр.) [11, с. 316]. Збереглися назви цієї тематичної групи й у сучасних українських діалектах: *рыбне* 'податок за право ловити рибу' [10, с. 268].

Словом *живецъ* називали рибу, яку залишали на розплід: «рыбу с того ставу ловячи, **живъца** не ловил <, > але для плоду на и(н)шиѣ лѣта зос(т)авляль», «**живцю** з и(н)шею заты(г)ши волокомъ» [ЛохвКн, с. 75, с. 76], пор. ще *зарубок* 'риба, яку впустили у водойму для розплоду' [СлГр II, с. 89]. Віддієслівний похідник *испустъ* уживали на позначення чергового вилову певної кількості риби зі ставка: «поки онъ первый **испустъ** з ставов того имени возмет» [СЛУМ XIII, с. 196]. Ця назва має паралелі в діалектах сучасної української мови: *домаха* 'перший улов, найближчий до поселення рибалок' [СлГр I, с. 418], *тоня* 'улов риби, добутий одним закиданням невода' [7, с. 239].

Збірних назв на позначення дрібної риби в українській мові також чимало: *карасяччя* – слово записав з народних уст на Харківщині В. Чайченко (1885-1886 рр.) [УмСп II, с. 9], *бѣглица* 'всяка дрібна риба' [12, с. 28], *овѣс* 'мальки риби, які щойно вивелися з ікри' [2, II, с. 7] тощо. Деякі з цих назв входять до словотвірних гнізд разом зі сучасними українськими іхтіонімами, як, наприклад, *вівсянка* 'дрібна ставкова риба' [14, I, с. 550].

У Словникові Яворницького реєстрове слово *кѣплати* подано з дефініцією 'укладати невід колами' [СлЯв, с. 366]. А лексема *кѣло* в мовленні українських рибалок має два

значення. Перше – це ‘зібрані у вигляді кола вірьовки (кодоли) рибальських снастей, або рибальські снасті’ [9, с. 42]. Стійка словосполука *кида́ть ко́йлом* ‘кидати у воду сітки купою на початку рибальства’ [13, с. 102] генетично пов’язана з хорв. *kõjiti* ‘складати канат у коло’ [4, II, с. 502]. У лексиці моряків *ко́йлать* – укладати трос, ярус снасті в бухту чи в корзину. Дослідники припускають зв’язок з норвезьким терміном *kveile* і пов’язують з англійським *to coil* ‘згортати в бухту, скручувати, змотувати, намотувати канат у бухту’ [1, с. 294]. Друге значення ‘скупчення риб, які рухаються в певному напрямкові’ має затемнену внутрішню форму: *іти ко́йлом* ‘іти косяком, масово потрапляючи в сітку’ [19, с. 63]. Але таке скупчення має форму клина, а не кола. Тож можна пов’язати *ко́йло* зі словом *ко́дло* ‘рід, плем’я; поріддя, виплодок, виводок’ [4, II, с. 491]. Цей зв’язок підтверджують інші назви збірності риб в українській мові – *череда́* [8, с. 230], *табун*, *зграйка*, *стайка* тощо.

У говірках української мови постав цілий ряд синонімів-складників стійких словосполук з ядерним словом *іти (ходить)* на позначення зграйного руху риб: «Риба так **ярчаками** і ходе» (1890 р.) – серед записів І. Манжури в Катеринославській губернії [СлГр IV, с. 543; 18, IV, с. 259], «**Оболоком** риби ходьит» – занотував Іван Франко в рідних Нагуєвичих [Гал.-рус., с. 464], «Оселедці ходять **табунами**» – вислів з «Опыта южнорусскаго словаря» (1861-1886) К. Шейковського [УмСп I, с. 61].

Отже, у пам’ятках української мови виділяємо такі тематичні групи назв збірності: визначена сукупність риб певного розміру й породи як об’єкт продажу; скупчення риб, які рухаються в певному напрямкові; залишена на розплід риба; вилов установленої кількості риби з водойми.

Найчисленніша група абстрактів дієслівної мотивації: *крошень*, *рубань*, *варунок*, *зарибок*, *іспуст*; можливо, *нерість*, *живець*, *койло*. Їхнє функціонування в староукраїнській мові – надійне підґрунтя постання сучасних термінів рибальства: *нагу́л*, *не́рест* [16, с. 174, с. 176], *прило́в*, пор. «верховодка <...> є приловом, тому її відносять до малоцінних або навіть смітних риб» [17, с. 34].

Давні відприкметникові утворення теж подибуємо в сучасній термінології рибальства: лексему *косяк* як термін на позначення скупчення риб і як професіоналізм на позначення частини рибальської сітки, а назву *білизна* як іхтіонім. Субстантиватом *боковы(и)* називали рибу, яку клали в голову-боківню. Такі професіоналізми мають тяглість у сучасних українських говірках: *больна́* ‘білуга, яка щойно пометала ікру’, *вечі́рня* ‘тоня, яку тягнуть увечері’, *вісова́* ‘крупна риба будь-якої породи, що важить понад два кілограми’ [13, с. 26, 37, 41] тощо.

Відіменникові похідники *ігольня* і *боківня* в сучасній українській мові історизми, бо мають непрозору внутрішню форму в зв’язку зі зникненням реалій певних процесових дій. Загалом же різновиди метонімічного перенесення, що потребують знання вертикального культурно-національного контексту, непродуктивні для творення сучасних термінів з бажаною прозорою мотивацією.

Література

1. Андрущенко Н.С. Толковый морской словарь. Основные термины: более 6 000 слов и словосочетаний / Н.С. Андрущенко. – М. : Астрель: АСТ, 2006. – 766 с.
2. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г.Л. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 1–2.
3. Дейниченко Н.П. Зоологическая лексика в восточнополесском говоре украинского языка : автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 «Языки народов СССР» / Н.П. Дейниченко. – К., 1985.
4. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / гол. ред. О.С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 2. – 571 с.; К. : Наук. думка, 1989. – Т. 3. – 552 с.

5. Этимологический словарь славянских языков (праславянский лексический фонд) / под ред. О.Н. Трубачёва. – М. : Наука, 1987. – Вип. 13. – 285 с.
6. Зуев В.О бывших промыслах запорожских казаков и наипаче рыбном / В.О. Зуев // Південна Україна XVIII–XIX століття : записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Тандем-У, 2001. – Вип. 6. – С. 271–274.
7. Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М.М. Корзонюк // Українська діалектна лексика : зб. наук. праць / редкол.: І.Г. Матвіяс та ін. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 62–267.
8. Лисенко П.С. Словник поліських говорів / П.С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.
9. Москаленко А.А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області / А.А. Москаленко. – Одеса : ОДПІ ім. К.Д. Ушинського, 1958. – 78 с.
10. Пиртей П.С. Короткий словник лемківських говірок / П.С. Пиртей ; упоряд. й підгот. до друку Є.Д. Турчин. – Івано-Франківськ : Сіверсія МВ, 2004. – 364 с.
11. Пруткая Н. Опыт этнолингвистического описания зоонаименований пошлин в восточнославянских языках донационального периода / Н. Пруткая // Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Серія «Лінгвістика», 2008. – Вип. 8. – С. 313–318.
12. Словник буковинських говірок / за ред. Н.В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
13. Словник українських говорів Одещини / уклад. О.І. Бондар та ін. – Одеса : ОНУ імені І.І. Мечникова, 2011. – 224 с.
14. Словник української мови : в 11 т. / гол. ред. І.К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1 – 799 с.; К. : Наук. думка, 1973. – Т. 4 – 840 с.
15. Сучасна українська літературна мова : підруч. / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін. ; за ред. А.П. Грищенка. – 3-тє вид., доп. – К. : Вища школа, 2002. – 439 с.
16. Українсько-російський словник наукової термінології / за заг. ред. Л.О. Симоненко. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 416 с.
17. Фауна України : у 40 т. – Т. 8: Риби. – Вип. 2 (коропові). – Ч. 2 / Ю.В. Мовчан, А.І. Смірнов. – К. : Наук. думка, 1983. – 360 с.
18. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4 т. / В.А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1–4.
19. Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / В. Чабаненко // Серія «Пам'ятки мовної культури Нижньої Наддніпрянщини». – Запоріжжя, 2001. – 201 с.

Список умовних скорочень

- АктЖит – Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / упоряд. А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко ; відп. ред. В.В. Німчук. – Житомир : Полісся. – 390 с.
- АрхКоша – Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. ; Центр. держ. істор. арх. України, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 1998. – (Серія «Джерела з історії українського козацтва»).
- Том 1 / упоряд.: Л.З. Гісцова, Д.Л. Автономов, Є.І. Дрозд та ін. – К., 1998. – 696 с.
- Том 2 / упоряд.: Л.З. Гісцова, Д.Л. Автономов, Л.Я. Демченко та ін. – К., 2000. – 752 с.
- Том 3 / упоряд.: Л.З. Гісцова, Л.Я. Демченко, Т.Л. Кузик та ін. – К., 2003. – 952 с.
- Гал-рус. – Етноґрафічний збірник. Т. XXIV. Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. – Львів : З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1908. – Т. II. – Вип. II (Кравець – Пять). – С. 301–612.
- ЛохвКн – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII століття. Збірник актових документів / підгот. до вид. О.М. Маштабей, В.Г. Самійленко, Б.А. Шарпило. – К. : Наук. думка, 1986. – 221 с.
- СлГр – Словарь української мови. Зібрала редакція журналу «Кієвская Старина» : у 4 т. / упоряд. з дод. власн. матеріалу Борис Грінченко. – К. : Наук. думка, 1996-1997. – Т. 1–4.
- СлТимч – Історичний словник українського язика : у 2 ч. / за ред. проф. Е. Тимченка. – Х. ; К., 1930–1932. – Т. I. – 528 с.; Т. I (Зошит II). – С. 529–947.
- СлУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28-ми вип. / відп. ред. Д. Гринчишин. – Л., 1998–2006. – Вип. 1–13.

УмСп – Словарь російсько-український : у 4 т. / збір. і впоряд. М. Уманець і А. Спілка. – Л. : НТШ, 1893. – Т. 1. – 320 с.